

Ірина Дружук

Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк

Лінгвістична географія ХХІ ст.: інтерактивні звукові карти (на прикладі зміни [e] > [a] в західнополіському говорі)

Окреслено історію лінгвогеографічного методу в українській діалектології, названо його ключові етапи, описано сучасні прийоми лінгвістичної географії. Проаналізовано особливості роботи мультимедійних карт, фонотек говіркових записів, таких як „Інтерактивна мапа Північного Підляшшя”, проєкт „Діалекти” та „Фонокарта західнополіського говору та суміжжя”. Окреслено нові можливості сучасного електронного картографування.

На прикладі інтерактивної карти проілюстровано специфіку зміни наголошеного [e] > [a] у володимирському ареалі Волинського Полісся. Продемонстровано можливості інтерактивної карти: розміщення великих пластів ілюстративного матеріалу на одній сторінці, залучення бібліотеки React для додавання на карту аудіофайлів, можливість завантаження скартографованої звукової інформації та роботи з нею в додаткових програмах опрацювання звуків, зміна швидкості відтворення запису для детальнішого вивчення досліджуваного явища.

Ключові слова: лінгвістична географія, інтерактивна звукова карта, фонетична система, західнополіський говір, зміна [e] > [a].

У розвитку української лінгвістичної географії виокремлюють два періоди. Її витoki сягають ще XIX ст., відколи з'явилася праця Костя Михальчука *Нарѣчія, поднарѣчія и говори Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины*, де вміщено першу класифікаційну карту українських говорів, для укладання якої використано експедиційні матеріали з 59 н. пп (Михальчук, 1872).

Основи лінгвогеографічного методу як способу окреслення меж діалектних утворень закладено у працях Всеволода Ганцова, Петра Бузука, Івана Зілінського, Івана Панькевича, Кароля Дейни. Ці вчені запровадили базові поняття методів лінгвістичної географії, зокрема П. Бузук запропонував термін *ареал* для зображення на картах поширення певних діалектних елементів (*Діалектологічний нарис Полтавщини* (Бузук, 1929)), І. Панькевич на п'яти синтетичних картах визначив говіркові групи Закарпаття, використавши термін *наσμα ізоглос* (*Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей* (Панькевич, 1958)).

Наступний етап – укладання карт, на яких відтворено окремі діалектні явища. Найвагомим досягненням цього періоду стало створення три томного *Атласу української мови* (АУМ), у якому на 1 200 лінгвістичних картах продемонстровано говіркові особливості фонетичного, морфологічного, лексичного, семантичного, синтаксичного й акцентуаційного рівнів із 2 459 населених пунктів.

У цей період опубліковано низку регіональних атласів, автори яких прагнули й уточнити діалектне членування, і продемонструвати різнорівневі мовні особливості досліджуваного регіону (див. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України* Йосипа Дзендзелівського (ЛАНГЗ), *Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті* Тетяни Назарової (ЛАНП), *Атлас українських говірок Північної Буковини* Костянтина Германа (АГПБ) тощо).

Сучасні технічні можливості, а також зменшення кількості носіїв говіркового мовлення загострили потребу не лише бачити діалектний транскрибований текст, часто відтворений суб'єктивно, а й мати можливість його чути. Розвиток технічних засобів і поява накопичувальних пристроїв спонукали дослідників до активної фіксації говіркового мовлення та дозволили зібрати великі фонотеки. При відділі діалектології Інституту української мови НАН України створено „Український діалектний фонофонд”, який охоплює понад 1 300 магнітофонних записів автентичного діалектного мовлення з усього українського етномовного континууму (Кобиринка, 2018).

Наступним етапом розвитку лінгвістичної географії стала поява електронних звукових карт, які дозволяють слухати та працювати із записами говіркового мовлення, нанесеними на карту за географічним принципом.

Перші такі карти, що репрезентують українські діалекти, опубліковано за кордоном, і фіксують вони західнополіські говірки. До прикладу, *Інтерактивна мапа північного Підляшшя*, на яку за допомогою гіперпосилань прикріплено аудіозаписи мовлення діалектоносіїв із тридцяти населених пунктів тривалістю від п'ятнадцяти до дев'яноста секунд, що відкриваються в окремому діалоговому вікні (ІМРР). У грудні 2018 р. оприлюднено інтерактивну звукову карту мультимедійного проекту *Діалекти з території Берестейщини*, на яку нанесені мітки, що містять посилання на звукові файли максимальною тривалістю п'ять хвилин орієнтовно зі ста п'ятдесяти населених пунктів (МпД). У 2014 р. на базі Західнополіського ономастико-діалектологічного центру Волинського національного університету ім. Лесі Українки було створено мультимедійний проєкт *Фонокарта західнополіського говору та суміжжя*, розміщений на сайті *Говіркове кущро* (ГК). На карту нанесено аудіо- та відеозаписи тривалістю від двох до шістдесяти хвилин із двохсот населених пунктів Волинської, Рівненської та Львівської областей.

ІТ-технології дозволили додавати звукові файли й до збірників діалектних текстів, що допомагатимуть дослідникові детальніше вивчати говірку, особливо на фонетичному рівні. До збірника Григорія Аркушина *Голоси з Волинського Полісся* (Аркушин, 2012) додано диск з аудіозаписами транскрибованих текстів; до записів, уміщених у колективному виданні *Скарби українських говорів: тексти про борці* (Хібеба & Леснова, 2019), теж додано аудіофайли розповідей респондентів.

Нові можливості, що з'явилися за останні десятиліття, дозволили вдосконалити метод лінгвістичної географії та поєднати традиційні прийоми картографування з інтерактивними. Завдяки можливостям ІТ-технологій розпочато роботу над створенням електронного атласу фонетичної системи волинсько-поліських говірок – центральної частини західнополіського говору.

На прикладі скартографованої однієї особливості західнополіського говору продемонстровано переваги та можливості інтерактивної карти як джерела вивчення фонетичного рівня діалекту й з'ясування меж поширення говіркових явищ.

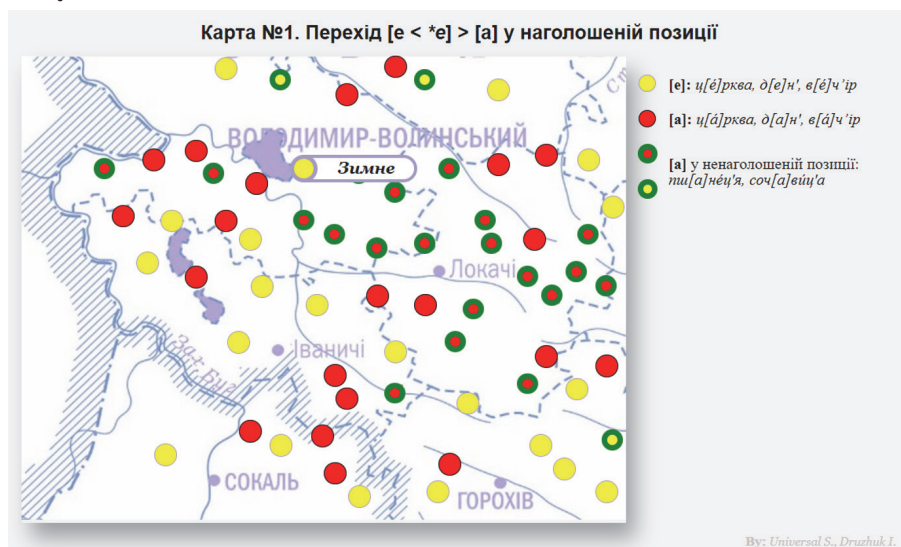
Одна з фонетичних особливостей частини західнополіських говірок – зміна [e] > [a] в наголошеній позиції, яка локалізована у трьох територіально віддалених ареалах названої території – володимирському (говірки на південь від м. Володимир), любешівському (говірки на північ від смт Любешів Камінь-Каширського р-ну), ратнівському (говірки сс. Велимче й Самари Ковельського р-ну).

Карта охоплює територію південно-західної частини Волинського Полісся – володимирського ареалу – умовної назви говірок на 50–70 км

на південь від м. Володимира Волинської обл. На мапі скартографовано 65 н. пп. із території Володимирського та Луцького р-нів Волинської обл., Червоноградського р-ну Львівської обл. та відтворено особливості реалізації голосного переднього ряду середнього підняття [e], для якого у володимирських говірках у наголошеній позиції характерне зниження артикуляції до голосного заднього ряду низького підняття [a], напр.: *змарз, вмар, за ма́на ра́шта* ‘решта’, *малáн’к’і, намáле, ша, вжа, в ца́ркв’і, св’ачáну* ‘свячену’, *в да́н’, в’áчура* ‘увечері’ тощо.

Мапа розміщена на сайті *Говіркове куфро*, працювати з нею можна, розгорнувши закладку „Фонетична система говірок Волинського Полісся” (ГК). Запропонована карта створена за допомогою мови гіпертекстової розмітки HTML, каскадних таблиць стилів CSS і мови програмування JavaScript. Як і традиційна карта, інтерактивна містить зображення території, легенду, крапки-мітки, що позначають скартографований матеріал. Наводячи курсор та натискаючи на необхідну мітку користувач бачить інформацію про населений пункт, що дозволяє не засмічувати зайвим „шумом” зображення самої карти та полегшує навігацію для користувача (див. рис. 1).

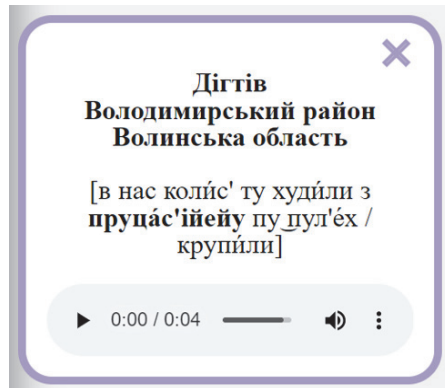
Рисунок 1

За допомогою залучення бібліотеки React до міток приєднано кілька-секундні файли, вирізані із суцільного тексту розповідей респондентів, що демонструють звучання картографованого явища. Функція аудіобібліотеки дозволяє кілька разів прослухати вмонтований звуковий файл,

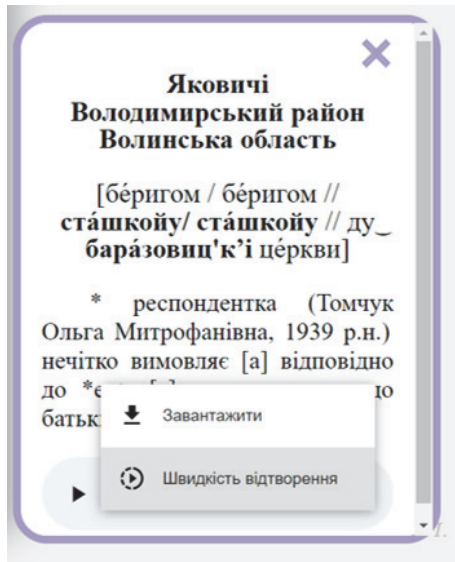
що важливо для дослідника фонетичних явищ, та змінити гучність запису (див. рис. 2). У діалоговому вікні розміщено транскрибований текст з аудіозапису, що дозволяє аналізувати картографовану лексему в контексті функціонування. Показове слово виділено насиченим шрифтом.

Рисунок 2

Зауважимо, у с. Яковичі Володимирського р-ну зміна [e] > [a] важко вловлювана на слух. Функціонал інтерактивного вікна дозволяє змінити швидкість відтворення запису, що дає можливість діалектологу само-

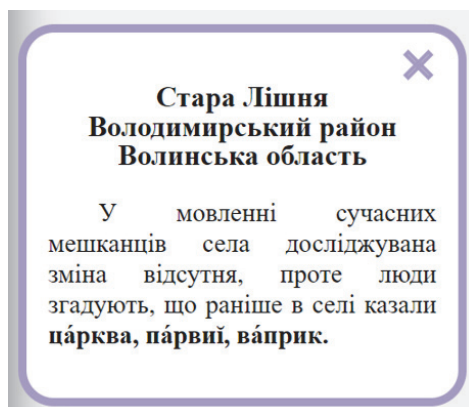
Рисунок 3

стійно почути наявність або відсутність зміни [e] > [a] у пропонуваній говірці (див. рис. 3). Окрім того, карта дозволяє завантажити аудіофайл та працювати з ним в інших програмах для дослідження звуків (Sound Forge, Speech Analyzer тощо).

У говірці с. Стара Лішня Володимирського р-ну восени 2021 р. в мовленні мешканців села вже не вдалося зафіксувати слів, у яких відбито зміну [e] > [a], проте жителі наголошують, що батьки „говорили саме *ваприк, парвий, царква*”. Не зовсім зрозуміло, як саме відобразити цю зміну в атласі, щоб користувач бачив, що для цієї говірки явище стало архаїчним. Інтерактивна карта ж дозволяє вмістити всю інформацію в одному вікні. Тому, коли ми наводимо курсор на мітку с. Стара Лішня, ми не чуємо звучання, проте бачимо, що коло зафарбовано червоним, що свідчить про належність говірки до ареалу поширення цього переходу. У контекстному вікні розміщено інформацію про відсутність цієї зміни в сучасній говірці (див. рис. 4).

Рисунок 4

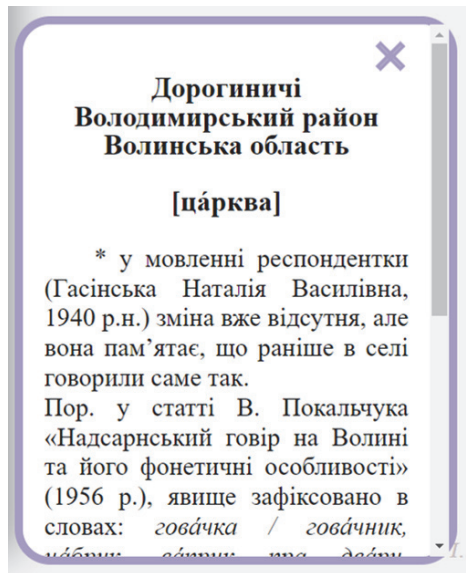

Зміна [e] > [a] мало фіксована в сучасних говірках володимирського ареалу. Власні записи, здійсненні впродовж 2013–2021 рр., повністю не відображали території поширення досліджуваного переходу. Саме тому, окрім 26 власних записів, для створення карти використано інформацію, узяту з 13 записів, уміщених на *Фонокарті західнополіського говору та суміжся*; 2 тексти – зі збірника *Скарби українських говорів: тексти про борця (Хібеба & Леснова, 2019)*; 1 текст – зі збірника *Голоси з Волинського Полісся* Г. Аркушина (Аркушин, 2012); вибрано діалектизми із 17 н. пп. зі статті Володимира Покальчука *Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості* (Покальчук, 1956); із 6 н. пп. із праці Гаврила

Шила *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра* (Шило, 1957); із 8 н. пп. – із монографії Антона Залеського *Вокалізм південно-західних говорів української мови* (Залеський, 1973).

Традиційні лінгвістичні карти мають обмежені ресурси для того, щоб поєднати скартографовані особливості, зафіксовані в сучасних записах говіркового мовлення та у працях 1960-х рр. Саме тому за допомогою функційних можливостей мови програмування JavaScript ми створили інтерактивні віконця, які дозволяють користувачу, наводячи курсор на мітку населеного пункту, зрозуміти час фіксації діалектної особливості риси (див. рис. 5).

Рисунок 5

Паперові атласи вимагають створення додаткової карти, якщо потрібно продемонструвати динаміку говірки. Інтерактивна ж мапа дозволяє на одній сторінці поєднати інформацію про різні часові межі фіксації діалектного матеріалу в одному населеному пункті. Напр., у сучасній говірці с. Хотячів Володимирського р-ну зміна [e] > [a] непродуктивна; у мові респондентки М. Костюк, 1941 р. н., не збережена. Слово *царква* інформантка промовила, щоб проілюструвати те, що зміна [e] > [a] була характерна для мови її батьків. Проте на матеріалі, зафіксованому у праці А. Залеського *Вокалізм південно-західних говорів української мови*, виявлено низку лексем із досліджуваною зміною: *б'ариг, гуруб'ац', п'аруц'*,

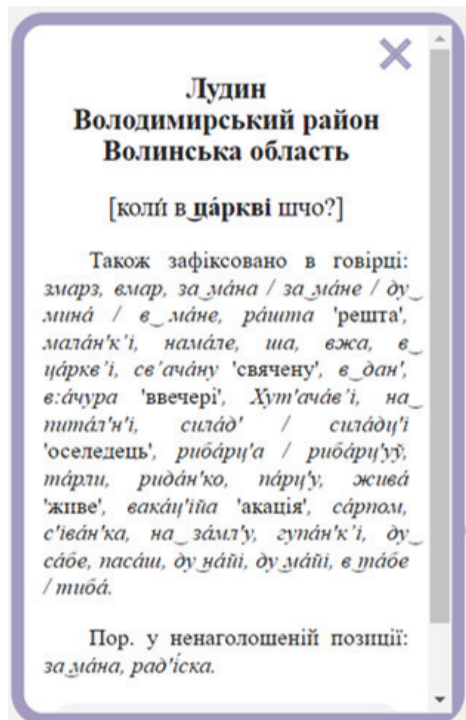
пáрстин', пáрси, вáрхн'а, вáприк, гувáчка, швац', крава́ц', живáмо, пýс'л'а мáне, мáнише, вмáрла, з мáдом, тáрлиц'а, виритáно, жéто рустá, цв'итá, стап, пруйдá, гудáжа, дáс'ит', йак в'идáц'а ту ї п'ів'ин' нисáц'а, нáц'к'ї, кунáв'ї, в сáбе, на зámл'у, грáб'іном, брáшут, чáриз грáбл'у, стулáц', шча, нас чáтв'іро, чáлад', вжа (Залеський, 1973, с. 83). Репрезентовані фіксації підтверджують, що говірка с. Хотячів раніше належала до ареалу поширення переходу. Дослідники, відповідно, можуть точніше визначити межі побутування зміни [e] > [a] в цьому регіоні.

Вивчення переходу [e] > [a] зумовило потребу звертати увагу й на частотність фіксацій явища в говірці, оскільки це дозволить визначити ядро та периферію поширення досліджуваного явища. Найзручніше робити такі висновки, коли весь матеріал відтворено на карті. Наніши всю інформацію про фіксації зміни [e] > [a] в говірках володимирського ареалу з кожного населеного пункту на мапу, зрозуміли, що ядро зміни становлять говірки колишнього Локачинського р-ну (частина сучасного Володимирського р-ну) та смуга, що тягнеться в напрямку до м. Володимира, оскільки в цьому регіоні частотність лексем із зафіксованим переходом [e] > [a] найвища. З географічної точки зору це територія, що із заходу обмежена р. Луга, яка бере початок у межах Горохівської височини у с. Колпитові колишнього Локачинського р-ну; зі сходу межу визначає р. Свинарка, що є притокою р. Луга; з півночі – р. Свинорийка, ще одна притока р. Луга. Північна межа охоплює лівобережжя згаданої річки до її впадіння у р. Західний Буг на кордоні з Республікою Польщею. У говірках на північ і південь від окресленої території інтенсивність фіксацій спадає, це теж зручно відстежити за допомогою карти.

Можливість в інтерактивному вікні вміщувати об'ємний пласт інформації дала змогу продемонструвати відмінність і в кількісному показникові фіксацій у наголошеній та ненаголошеній позиціях. Для того, щоб з'ясувати пропорцію та проаналізувати статистику, дослідникам достатньо натиснути на мітку, що зафарбована червоним та має насичений контур зеленого кольору (див. рис. б). Фіксацій зміни [e] > [a] в ненаголошеному складі в говірках володимирського ареалу помітно менше, порівняно з наголошеною позицією. Як бачимо з позначок та інтерактивних вікон, перехід у ненаголошеній позиції типовий здебільшого для ядра говірок, зрідка зафіксовано його на периферії (у говірках, де відсутня зміна в наголошеній позиції).

Отже, інтерактивна карта як спосіб опрацювання діалектної інформації – ефективний та потрібний інструмент, що надає лінгвістам широкі можливості для ґрунтового аналізу українських говірок. Інтерактивні карти полегшують роботу дослідника, про що свідчить одна сторінка атласу, на якій нам удалося, застосовуючи новий лінгвогеографічний

Рисунок 6

функціонал, систематизувати і структурувати зібрану із 7 джерел інформацію про зміну [e] > [a] в південно-західній частині Волинського Полісся. Сучасні карти створюють нові можливості для науковців – працювати із звуковими особливостями діалектизмів безпосередньо на сторінці карти, залучати скартографований матеріал до програм вивчення звуків тощо.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела

- АГПБ – Герман, К. (1995). *Атлас українських говірок Північної Буковини: фонетика, фонологія*. Час.
- Translitteracja:** Herman, K. (1995). *Atlas ukraïnskykh hovirok Pivnichnoi Bukovyny: fonetyka, fonolohiia*. Chas.
- Аркушин, Г. (2012). *Голоси з Волинського Полісся. Тексти*. РВВ „Вежа”.
- Translitteracja:** Arkushyn, H. (2012). *Holosy z Volynskoho Polissia. Teksty*. RVV „Vezha”.
- АУМ – Матвіяс, І. (Гол. ред.). *Атлас української мови*. (1984–2001). (Т. 1–3). Наукова думка.

- Transliteracja:** Matviias, I. (Hol. red.). *Atlas ukraińskiej mowy*. (1984–2001). (T. 1–3). Naukowa dumka.
- ГК – *Говіркове кучро*. <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol/>
- Transliteracja:** *Hovirkove kufro*. <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol/>
- ЛАУГЗ – Дзєндзелівський, Й. (1958–1960). *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР*. (Ч. 1–2).
- Transliteracja:** Dzendzelivskiy, Y. (1958–1960). *Linhvistychnyi atlas ukraïnskykh narodnykh hovoriv Zakarpatskoi oblasti URSR*. (Ch. 1–2).
- МпД – *Мультимедійний проєкт „Dialects”*. <https://dialects.natatnik.by/>
- Transliteracja:** *Multymediïnyi proekt „Dialects”*. <https://dialects.natatnik.by/>
- ЛАНП – Назарова, Т. (1985). *Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті*. Наукова думка.
- Transliteracja:** Nazarova, T. (1985). *Linhvistychnyi atlas nyzhnoi Prypiati*. Naukova dumka.
- Хібеба, Н., & Лєснава, В. (Ред.). (2019). *Скарби українських говорів: тексти про борщ*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Transliteracja:** Khibeba, N., & Liesnova, V. (Red.). (2019). *Skarby ukraïnskykh hovoriv: teksty pro borshch*. Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy.
- ІМРР – *Інтерактивна мапа Полічного Подлясія*. https://harazd.net/~nadbuhom/holosy-pidliaszszia/mapa_holosy_mp3.htm
- Transliteracja:** *Інтерактивна мапа Полічного Подлясія*. https://harazd.net/~nadbuhom/holosy-pidliaszszia/mapa_holosy_mp3.htm

Література

- Бузук, П. (1929). Діалектологічний нарис Полтавщини. *Український діалектологічний збірник*, 2, 159–197.
- Transliteracja:** Buzuk, P. (1929). *Dialektolohichniy narys Poltavshchyny. Ukraïnskyi diialektolohichniy zbirnyk*, 2, 159–197.
- Залеський, А. (1973). *Вокалізм південно-західних говорів української мови*. Наукова думка.
- Transliteracja:** Zaleskyi, A. (1973). *Vokalizm pivdenno-zakhidnykh hovoriv ukraïnskoi movy*. Naukova dumka.
- Кобирипка, Г. (2018). Українська діалектологія: витоки та перспективи. *Українська мова*, 4, 92–100.
- Transliteracja:** Кобурьнка, Н. (2018). *Ukrainska dialektolohiia: vytoky ta perspektyvy. Ukrainska mova*, 4, 92–100.
- Михальчук, К. (1872). Нарѣчя, поднарѣчя и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчяи Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: Материалы и исследования*, 7, 453–513.
- Transliteracja:** Mykhalchuk, K. (1872). *Narechiia, podnarechiia i hovory Yuzhnoi Rossii v sviazi s narechiiami Halychyny. Trudy etnografychesko-statystycheskoi ekspeditsii v Zapadno-russkii krai: Materialy i issledovaniia*, 7, 453–513.

Панькевич, І. (1958). *Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей*.

Transliteracija: Pankevych, I. (1958). *Ukrainski hovory Pidkarpatskoi Rusy i sumezhnykh oblastei*.

Покальчук, В. (1956). Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наукові записки Луцького педагогічного інституту*, 4, 81–100.

Transliteracija: Pokalchuk, V. (1956). Nadsarnskiy hovir na Volyni ta yoho fonetychni osoblyvosti. *Naukovi zapysky Lutskoho pedahohichnoho instytutu*, 4, 81–100.

Шило, Г. (1957). *Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*.

Transliteracija: Shylo, H. (1957). *Pivdenno-zakhidni hovory URSR na pivnich vid Dnistra*.

Linguistic Geography of the 21st Century: Interactive Sound Maps (on the Example of the Change [e] > [a] in West Polissia Dialect)

The research briefly outlines the history of the linguistic-geographical method in Ukrainian dialectology, identifies its key stages, and describes contemporary techniques in linguistic geography. It analyzes the features of multimedia maps, phonetic dialectal recordings, such as „The Interactive Map of North Podlachia”, the project named „The Dialects” and „The Phonocard of the West Polissia Dialect and Borderlands”. The study also highlights the new possibilities of modern electronic cartography. The specifics of the change in the accented of [e] > [a] in the Volodymyr area of Volyn Polissia are illustrated on the example of the interactive map. The capabilities of interactive maps are demonstrated, including the ability to place extensive layers of illustrative material on a single page, incorporate the React library to add audio files to the map, allow the downloading of sound data for further processing in sound editing programs, and adjust playback speed for a more detailed examination of the linguistic phenomenon.

Keywords: linguistic geography, interactive phonetic map, phonetic system, West Polissia dialect, [e] > [a] change.